

הבאר (ממנה שאבו מוסלמים)

איריס אגמון

בשנת הלימודים תשנ"ו לימדתי באוניברסיטת חיפה, בחוג להיסטוריה של המזרח התיכון, שיעור על היסטוריה תרבותית במזרח התיכון. במסגרת השיעור קראנו את הפרק השביעי בחיבור הדוקטור של דרור זאבי, הפרק הדין בעולמן של נשים מוסלמיות בירושלים במאה השבע עשרה – ולהלן מובאה מתוכו:

כרכי הסג'ל אינם מכילים כל רישום של רצח נשים ונערות כדי לשמור על כבוד המשפחה שחולל, על אף שסביר להניח כי מקרים כאלה אירעו בסנג'ק ירושלים בתקופת המחקר, כשם שאירעו לפני התקופה ואחריה. ייתכן שאפשר למצוא רמז לשתיקה זו בדיווחים הרבים יחסית על תאונות שאירעו לנערות ולנשים בעיר ובכפרים שסביבה. גם כאשר נשלח צוות חקירה למקום האירוע, הסתפקו חבריו על פי רוב בעדויותיהם של הקרובים, מרביתם גברים, על נסיבות המקרה, ולא טרחו לחקור ולברר מעבר לכך, על אף שלעתים, כבמקרה שלהלן, היו נסיבות המוות תמוהות למדי:

אל המועצה השרעית הגיע זאיד בן מטאוע מן הכפר בית אכסא השוכן ליד העיר ירושלים, והודיע לשופט שבתו, בנוה, היתה על גג הבית בכפר, וכי בגזירת הגורל (בקדאא אלה וקדרה – נוסחה קבועה במקרים אלה) נפלה מן הגג, ובנפלה הפילה על ראשה אבן גדולה שפגעה בראשה, וכי בשל כך נפטרה ומתה. האב ביקש שתיערך בדיקה בנושא על פי החוק כדי שיאושר לו לקברה.

לאור זאת מינה השופט את פקידו אבו אל-פתח אל-דירי, כותב הרישום. הלה יצא לכפר ועמו עת'מאן צ'לבי, פקיד מטעמו של המתולי של וקף הת'אצ'כיה (mutevelli – הפקיד הממונה על הוקף) מכיוון שהכפר שייך לאדמות הוקף, וכן [מינה] את עבד אל-קאדר בשה הצ'וקדאר, ואת מחמד בן אבראהים, המחזר (muhzir – פקיד האחראי להבאת אנשים לבית הדין) במועצה השרעית.

נקודה למחשבה: הבאר (ממנה שאבו מוסלמים)

בהגיעם לכפר נערכה חקירה ובדיקה בנוכחות הנזכרים לעיל וכן שיח' דייב ושיח' מחמד בן עליאן, ואחמד בן זאיד, וקבוצה מאנשי הכפר. הנערה בנוה נמצאה אכן מוטלת ליד בית אביה ללא נשמה באפה. הנזכרים נשאלו לסיבת הדבר וכולם דיווחו כפי שדיווח אביה וטענו כי אין להאשים בכך איש מאנשי הכפר. למשמע הדברים שב צוות החקירה, חבריו מסרו לקאדי דיווח מפורט וביקשו לרשמו בסג'ל. ולבקשתם נרשמו הדברים ב־10 רג'ב שנת 1100 / 30 באפריל 1689.⁷

דיווחים לא מעטים כאלה, על נשים שהחליקו לתוך באר, נפלו מגג ביתן או נקברו במפולת אבנים, ללא פרופורציה לתאונות מסוג זה הקורות לגברים, מעידות אולי שנעשה כאן נסיון מודע להסתיר רצח שמניעיו היו חילול כבוד המשפחה. ייתכן שגם בנושאים אחרים היה פער ניכר בין הנורמה החברתית־תרבותית לבין זו המתבטאת בחוק, ונושאים שונים מצאו את פתרונם מחוץ לכותלי המועצה השרעית, אולם על אף ההטיה של הסג'ל, דווקא הרישום העקבי של נושאים רבים הנוגעים לנשים, גם כאשר הוא מעיד לזכותן, מהווה בסיס איתן למחקר.*

7 סג'ל ירושלים, כרך 191, עמ' 116 (10 רג'ב 1100/30 באפריל 1689).

בעקבות קריאת הפרק, ובעקבות הדיון בכיתה, העביר אלי אחד הסטודנטים בקורס, צור ליסבונה (באותו זמן, סטודנט שנה ב במסלול החד־תחומי בהיסטוריה של המזרח התיכון באוניברסיטת חיפה), קטע יומן שכתב בעת ששירת כקצין לתפקידים מיוחדים במנהל האזרחי ברמאללה בשנת 1990, אודות חקירת מותה של נערה בכפר אל־ג'יב:

תיק רצח באל־ג'יב

כשאני מסתכל בשעון, השעה עשרה לשלוש בבוקר. ג'יפ סגור, לידי שוטר, מולי בור מים בעומק שמונה מטרים, ולמטה שוכבת גופת ילדה בת חמש עשרה וחצי. "התאבדה", אומרת המשפחה. האב המום. השוטרים ספקניים יותר: "זה נראה כמו רצח על רקע משפחתי". אני מנסה לגשש בעדינות: "היתה מאורסת? התאהבה במישהו?" אין תוצאות. שתיקה. עקשנית, קודרת ומוחלטת.

מכבי האש לא מצליחים לשאוב את המים. מנוע פקה־פקה קטן מנסה לשאוב, מתאמץ, משתתק שוב ושוב. אני מחלק פקודות בערבית,

* דרור זאבי, "המאה העות'מאנית: סג'ק ירושלים במאה ה־17", אוניברסיטת תל אביב, 1991, 328–329.

מכניס מרץ באנשים שהתייאשו כבר לפני שעה, והשטח הופך לאזור אורות מהבהבים ואנשים נעים, רוצים לעשות משהו, רק שייגמר הסיפור המתמשך הזה לתוך הבוקר שיעלה בעוד שעותיים. הביאו מגוון גדול יותר.

בעיה לחניך: בבאר שעומקה שמונה מטרים וקוטר שניים וחצי מטרים יש שני צינורות. אחד פולט מים בקצב 50 מ"ק לשעה והשני 62 מ"ק לשעה. בתוך כמה זמן ימצאו את הגופה בקרקעית?

שאלה מקברית. האנשים זזים, מחברים צינורות, מנסים שוב את המנוע, שמסרב להידלק בשיטתיות אטומה. לבסוף מתרצה ומטרטר, כאילו אומר, "על מה בעצם כל ההתרגשות? ממילא לא תראו כלום עד הבוקר". חושך אימים. מטע זיתים, שדות חרושים, והבאר הזו, העתיקה, העמוקה, ליד הכפר אל-ג'יב. עצי הזית המעוותים האלה נראים כמו ג'ינים, להשלמת האווירה.

אני מאלתר מנורת קריאה מהפנס שלי וממנעול הרב-ברית של הג'יפ. החיילים כמעט כורעים תחת נטל המ"ק: אלה חבר'ה מסכנים בקמ"ט וכל קצין הוא אלוהים. אני מוריד מהחייל את המ"ק ושם אותו בצד. הם מודים לי. חסדים קטנים, כמו כוס התה שאני מקבל, חמה עם נענע. השאיבה ממשיכה בקצב מהיר, מטר ברבע שעה. בעוד חצי שעה בטח נראה אותה: שוכבת במים, ידיה פרושות. אני מקווה שהפנים שלה יהיו כלפי מטה.

השוטר מבקש ממני דפי פנקס ועט. "עליתי על משהו חשוב", הוא אומר. אני נותן לו עט אחד. "רק תחזיר, יש לו ערך סנטימנטלי". הוא מחייך.

העצים משרטטים צלליות על רקע אור הפנסים. שלוש וחצי. אני נשען לאחור ומנסה לישון.

חמש ועשרים. מפלס המים ירד בשלושה מטרים. התרגשות: קרס הברזל הגדול נאחז במשהו. במים מתגלים במעומעם חלקי לבוש. הגופה נמצאה. מרחיקים בכוח את האנשים. האוטו של חברת הפטירה מתקרב ברוורס, תא המטען פתוח. היא מועלית, נעטפת מיד בשמיכה אדומה ובמעיל דובון כחול. נוסעים בעקבות האוטו השחור, הסגור, לביה"ח רמאללה. אני מבקש ג'יפ מג"ב לאבטחה. הרופא מנסה להחליט אם יש או אין סימן לאלימות, ואם לשלוח או לא לאבו כביר, לניתוח. אני עייף. הגופה מוכנסת למקרר, השמיכה האדומה עדיין עליה. מתחתיה היא לבושה בחזיה ובחצאית בלבד, ללא תחתונים. השוטר מראה לי את דפי

נקודה למחשבה: האב (ממנה שאבו מוסלמים)

הפנקס: סתירות. האב יושב מול פתח חדר המיון על הרצפה. לידו אחיו, בנו הגדול, אביו. לא מדברים. מעשנים. שותקים. גם אם היה מעשה, והסיבה מקובלת, אין בכך כלום המפחית מעוצמת הכאב. אני בודק את העדויות של האב והאח הבכור, מתחקר אותם בעצמי. "לא ידעתי מה היא הולכת לעשות. הלכנו בשדה. היה חושך. היתה איזה שלושים מטר לפני. הלכה לבאר, התחילה ללכת על המעקה. צעקתי לה תרדי. הורידה החולצה וקפצה פנימה. אחר כך צעקה פעמיים-שלוש, באבא יא באבא. ושקט".

האח: "היתה מהבולה, הראש שלה ככה לא בסדר", ומסובב אצבע ליד האוזן.

אני תופס אחיין שכרגע הגיע ממכמאס וכנראה לא הספיק עדיין לעבור "תדריך" משפחתי. "היתה נבונה מאוד, יותר מהגיל שלה". התובע המקומי מגיע, רוצה לסגור תיק התאבדות. אחרי ויכוח קצר עם השוטר מזומן האב לתחנת המשטרה בעוד שלושה ימים. בסוף אני מניח ראש עיף על המשענת של הג'יפ ונרדם לחמש דקות, עד הבסים. מוציא דיווח מסכם. עולה למעלה, שולח את הנהג לישון, שוטף ידיים.

השעה שש ורבע. נכנס להתקלח. המים צורבים. מתגלח. מצחצח נעליים. לובש מדים נקיים, נשען על המזרון. וחושב עליך שוב.

7:15 A.M. 29.8.90

שלוש מאות שנים מפרידות בין שני האירועים האלה, הדומים כל כך זה לזה (ואשר רבים אחרים כמותם התרחשו, מן הסתם, גם במהלכן וגם במהלך מאות השנים הרבות שקדמו להן) והמתוארים באופן שונה כל כך זה מזה. רשם הסג'ל הסתפק, בהתאם לדרישות תפקידו, בדיווח יובשני ושגרתי של השתלשלות העניינים, כפי שהתרחשו מרגע הבאתם לפני בית הדין השרעי וכפי שנראו מעמדת התצפית שלו. קצין הממשל הישראלי, לעומת זאת, רשם את הדברים מרצונו, מתוך צורך לתת ביטוי אישי לחוויה שעבר. כאשר ביקשתי את רשותו לפרסם את רשימותיו, כתב לי: "שלושה דברים זכורים לי מהלילה בו נקראנו לאותה באר: הפליאה על החשיבות שייחסנו אנו, הישראלים, למקרה כל כך 'ברור מאליו'; עמידתו הקפואה של האב והכאב שהשתקף בפניהם ובהתנהגותם של בני המשפחה; וקבלת המעשה בידי אנשי הכפר, ואפילו בידי התובע המחוזי הפלסטיני, כלגיטימי. סיבת האירוע, כפי שהתברר אחר כך, היתה חשדו של האב כי בתו מאוהבת בנער שכן, לאחר שהובטחה כבר לקרוב משפחה".

צירופם של שני התיאורים הללו יחד עורר בי מחשבות רבות על העוצמה האדירה שעצם ההתמדה והעיקשות מקנות לנורמות תרבותיות; על ההמחשה הצורבת של רליטיביות תרבותית שמספקים התיאורים הללו; על תוכנם הנאלם של תיאורי אירועים כגון אלה מפי נערות ונשים – אלה שהומתו בנסיבות דומות, או אמותיהן, אחיותיהן וחברותיהן שנותרו בחיים; ועוד ועוד. אך כאן ברצוני להעלות נקודה אחרת למחשבה, הנוגעת ליחס שבין החוק השרעי לבין החוק המנהגי, כפי שהוא מתגלה בבית הדין.

סוגיה זו מעסיקה את ההיסטוריונים לא מעט, ולעתים מזומנות היא מנוסחת במונחים של יחסי גומלין בין המשפט השרעי למשפט המנהגי, של ההשפעות ההדדיות ביניהם, של הסתירות שמעורר קיומם זה בצד זה ושל דרכי יישובן של סתירות אלה, וכיוצא באלה. ניסוחים אלה מצביעים על דיכוטומיה. בדיכוטומיה זו, המשפט השרעי הוא החוק האסלאמי האוניברסלי ובית הדין השרעי הוא המוסד המגלם אותו, ואילו המשפט המנהגי מבטא מסורות ונורמות חברתיות ותרבותיות מקומיות, עממיות, שבית הדין מתמודד עימן בדרכים שונות, החל מהעלמת עין מהן וחיים בדו-קיום עימן, עבור דרך "חלוקת עבודה" בינו לביןו, וכלה בהטמעה חלקית שלהן. אולם על רקע התיאורים דלעיל, ועל רקע תיאורים רבים נוספים המצויים ברשומות בתי הדין השרעיים (לאו דווקא בנושא של רצח נשים לשם הגנה על כבוד המשפחה), ייתכן שאפשר להציע זווית ראייה אחרת לעיון בסוגיה זו. מזווית ראייה זו, היחסים בין בית הדין השרעי ובין חלקים גדולים של האוכלוסייה המגיעה אליו בתקופה העוסמאנית אינם נתפסים במונחים של מפגש בין חוק פורמלי לבין נורמות תרבותיות. עבור רוב הפונים לבית הדין מגלם מוסד זה בין היתר את השלטון, שהפנייה אליו נחוצה מטעמים פרקטיים – כדי לקיים פעולות יומיומיות (כגון קבלת אישור לקבורה הנערה) או כדי להימנע מבעיות ומקשיים (כגון הפיכת מותה לעניין פלילי). סגל בית הדין רואה את המפגש המתרחש בין כותלי בית הדין במונחים דומים, ואנשיו מבצעים את תפקידם כנציגי השלטון וכשומרי הסדר הציבורי. כאשר הם שומעים את גרסת האב הם מקיימים הליך פורמלי של חקירה ודיווח, מאשרים אותו ורושמים פרוטוקול. גם בעיניהם אין כאן לא התנגשות בין ההלכה האסלאמית לבין המנהג ולא גילוי של חולשת ההלכה מול המשפט המנהגי. גם "נסיון מודע להסתיר רצח שמניעו היו חילול כבוד המשפחה", כפי שתיאר זאבי, אין כאן. להסתיר ממי?

מפרספקטיבת ניתוח של הג'נדר, הפרוטוקול שצוטט מהסג'ל חושף מצב שבו הן השופט השרעי, הן החוקרים במשלחת הבדיקה מטעם בית הדין, הן האב הכפרי, המבקש את הדיון, והן העדים הכפריים – כולם גברים, וכולם עשו יד אחת כדי לקיים את הנורמה התרבותית שקורבנה הוא אשה. על פי נורמה זו, כללי התנהגות ברורים ונוקשים חלים על מגעים בין גברים לנשים בחברה וכל סטייה או חשד לסטייה מהם מטילים כתם כבד על בית האב של האשה המעורבת בסטייה. הסרת הכתם מהמשפחה

והשבת כבוד, שהוא כבוד גבריה, מותנות בהקרבת חיי האשה על ידי בני משפחתה הגברים. יחסי הג'נדר שנוסחה זו משקפת אינם עומדים בסתירה לתפיסותיהם של פקיד בית הדין או לאתיקה המקצועית שלהם. כעבור שלוש מאות שנה, כאשר, באירוע דומה, רושם הדיווח אינו נציג בית הדין השרעי ואף אינו מוסלמי כלל ועיקר, מתנהגים הכול על פי אותו דפוס: החוקר והחקירה מבטאים את דרישות השלטון והסדר הציבורי, והמפגש המתרחש שם הוא (שוב) בין נציגי השלטון לבין נשלטיו. אמנם קצין המנהל, השוטר והרופא מנסים (בשונה מן התובע הפלסטיני) לחשוף את הרקע למותה של הנערה, אך גם כאן, יותר משבאה לידי ביטוי תפיסה שונה של יחסי ג'נדר, באה לידי ביטוי עמדתם כנציגי השלטון (שהוא, הפעם, ישראלי). רק תיאור המקרה, הפעם מבעד לעיניו המשתוממות של זר, משתנה כליל.

אך בציון העובדה שבית הדין השרעי במדינה העוסמאנית (כמערכות משפט של מדינות אחרות) הוא נציגו של השלטון והוא מבטא את תפיסת הסדר הציבורי השורר – בציון עובדה זו אין כל רבותא. הנקודה המועילית כאן למחשבה נוגעת להבנתנו את המשמעות של "להיות מוסלמי" בחברה היסטורית, במקום ובזמן אלה או אחרים, ולדרך שבה אנו עונים על שאלה זו בעזרת קטגוריות, כגון שריעה ומנהג, חוק ונורמה, דת רשמית ודת עממית, וכיוצא באלה (משום מה, הקטגוריות הללו נזכרות כמעט תמיד בצמדים). "להיות מוסלמי" אין פירושו להיות דתי, לא משום שהאסלאם אינו דת, אלא משום שכל עוד לא קיימת תודעה חילונית, אין משמעות להבחנה כזו והיא מבטאת את התודעה שלנו, לא את זו של המוסלמים בחברה היסטורית זו או אחרת ולא את ההבדלים בין מוסלמי למוסלמי. גם ההבחנה בין חוק אזרחי לחוק דתי, כאפיונים של הקאנון והשריעה, משקפת את התודעה שלנו. בעצם אנו תופסים את הקאנון במשוואה הזו כלא־דתי וכחיצוני לאסלאם. גם המפגש הנערך בבית הדין השרעי בין המתדיינים לבין סגל בית הדין אינו רק מפגש בין השלטון לנשלטיו אלא גם מפגש בין החוק הרשמי לגורמות התרבותיות (מפגש המתרחש למעשה בכל בית דין). אלא שבתודעה שלנו, ההבחנה הזו מקבלת תדיר משמעות היררכית: החוק נתפס כאסלאמי, והנורמה – כפחות אסלאמית. יתרה מזאת, הם נתפסים כאלטרנטיביים: סגל בית הדין אמון על החוק, והמתדיינים אמונים על הנורמה. לפיכך, כאשר מותה של נערה שנרצחה נרשם בסג'ל כתאונה, מתפרש הרישום כמכוון להסתיר את הרצח, דהיינו את כניעת בית הדין, המייצג את החוק, לפני הנורמה. וכך גם בנוגע לאופן השימוש בהבחנות נוספות בדיון על חברות אסלאמיות, הבחנות שכשלעצמן הן חשובות ואף הכרחיות לגיתוח, כל עוד אין הן מקנות להבנתנו אופי סכמטי ואנכרוניסטי. דבר מעין זה מתרחש, למשל, כאשר ההיסטוריה מציבה לפנינו מוסלמים "אסלאמים" שונים משמשים אצלם בערבוביה. אנו עומדים משתאים נוכח התופעה ונזעקים לברר איך אנשים אלה מיישבים את הסתירות שתפיסות מנוגדות שכאלה אמורות בהכרח, לדעתנו, לעורר

איריס אגמון

בחייהם. בנקודה זו מופיעות בדרך כלל בדיונינו הדיכטומיות שנוכרו לעיל, המשקפות, כאמור, את תודעתנו, שצמחה בעולם שיש בו גם חילוניות ולא רק דתיות, כלומר, בעולם שיש בו דיכטומיה. אולם ללא הדיכטומיה שלנו, מושאי מחקרנו ההיסטוריים אינם נראים מוטרדים או נתונים בסתירות פנימיות כלל (מכל מקום, לא בהקשר הזה). שהרי עבורם, להיות מוסלמי פירושו להיות בן החברה (הזו או האחרת), על כל המרכיבים (האלה או האחרים) של זהותה הקבוצתית, השונים והמשתנים היסטורית והיוצרים אגב כך מגוון גדול ודינמי של תרבויות אסלאמיות.